

Graninge bruk [Y 46]

Detta är en värdebeskrivning som ska förklara och förtydliga värdena inom riksintresset.

Id: Y 46

Namn: Graninge bruk

Kommun: Sollefteå

Socken: Graninge

Huvudsaklig karaktärstyp: Bruksmiljö

Andra karaktärstyper: Brukssamhälle

Utbredning och landskap: Området ligger knappt två mil söder om Långsele och omfattar bebyggelsen kring bruksdammen och Brukstjärnen. Omgivningarna består av tät skog som öppnar upp vid sjöarna. Bebyggelsen ligger relativt tätt samlad invid vägar och vattendrag. Väg 941 går genom området.

Dagens värdetext beslutad av RAÄ 1996:

Motivering:

Bruksmiljö, Ångermanlands äldsta järnbruk med privilegium från 1673.

Uttryck för riksintresset:

Bruksområde med alléprydda uppfartsvägar samt arbetarbostäder och industrilokaler från 1700- och 1800-talet, grupperade runt bruksdammarna. Till anläggningen hör spik-, stål- och plåthammare, ekonomibyggnader samt brukskyrka i trä från 1759.

Utdrag från RAÄ ordlista med landskaps- och miljötyper:

Bruksmiljö: För Sverige och Finland unik tidigindustriell samhällsbildning med produktionsanläggningar, energiförsörjningssystem (vattenfördämningar, träkolning), förvaringsbodar, transportsystem, kontor, bostäder, ägarens statusanläggningar, mer eller mindre tydligt präglade av brukssystemets ekonomiskt-politiskt privilegierade ställning, patriarkaliska organisation, de kvalificerade bruksarbetarnas traditionella yrkes stolthet och ibland med hierarkiserande (ideal) plan. Bruken präglade särskilt skogsmiljöer i sitt omland, men upprätthöll vanligtvis en skarp formell gräns gentemot dessa.

Länsstyrelsen
Västernorrland

Besöksadress: Nybrogatan 15 och Pumpbacksgatan 19
Telefon: 0611-34 90 00

E-post: vasternorrland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/vasternorrland

Riksintressets värden:

- Ett typiskt brukssamhälle för skogstrakter, uppvuxet kring Ångermanlands äldsta järnbruk som grundades år 1673.
- Ett traditionellt bebyggelsemönster för äldre brukssamhällen, med välbevarade byggnader, vattensystem och vägar.

Riksintresset Graninge bruk är exempel på ett äldre brukssamhälle. Det belyser järnbrukshanteringen och den tidigaste industriella utvecklingen av större betydelse i Ångermanland.

Graninge bruk var det första järnbruket som fick privilegier i Ångermanland vid en tid då staten uppmuntrade till utflyttning av järnhanteringen till områden med mycket skog. Tillgång till skog och lägen vid forsande vatten var förutsättningen för framställningen av järn och järnprodukter och avgörande för lokaliseringen av Graninge bruk.

Bebyggelsen inom riksintresset har en typisk bebyggelsestruktur för äldre brukssamhällen, där de olika sociala skikten kan avläsas i byggnadernas placering och utformning. Bebyggelsen ligger samlad vid vatten – Brukstjärnen, dammen och de förgrenade vattenvägarna – och med herrgården och brukskyrkan centralt placerade. Det är en enhetlig miljö med en tydlig bruksgata, ett välbevarat vattensystem och vägnät samt bostads- och verksbyggnader från 1700–1800-talet.

Så här syns riksintressets värden i landskapet:

Graninge bruk ligger på den norra sidan av Brukstjärnen, som är en fortsättning på Hultsjön och som mynnar ut i Ledingssjön via Bruksån. Bruksbebyggelsen, som vuxit upp runt det ursprungliga järnbruket, är omgiven av tät skog. Platsen för bruket valdes för den goda tillgången till skog och forsande vatten. Men redan från början var platsen otillgänglig och besvärlig ur transportsynpunkt och vid starten år 1673 visade det sig att malmtillgången inte räckte för brukets produktion. Så år 1706 flyttades masugnen till Sollefteå och senare till Bollsta. Graninge bruk blev i stället ett hammarbruk som främst tillverkade stångjärn men även husgeråd, vapen och jordbruksredskap.

Patriarkaliskt uppbyggt samhälle

Miljön som Graninge bruk berättar om är ett patriarkaliskt uppbyggt brukssamhälle, det vill säga det var den industriella verksamheten som formade samhället. Bruket ägde mark och byggnader och försåg arbetarna med bostäder och andra nödvändiga funktioner såsom skola, sjukvård och handel. Bruket fungerade som ett slags samhälle i miniatyr och var hierarkiskt ordnat med tydliga skillnader mellan arbetare och ägare, en skillnad som också syns i landskapet.

Bebyggelsemönstret är klassiskt för de äldre brukssamhällena och återfinns i andra bruksmiljöer i både Norrland och Mellansverige. Bebyggelsen är grupperad med verksbyggnaderna invid ån, herrgården och den före detta förvaltarbostaden i centrala lägen och arbetarbostäderna längs med den raka gatan genom området. Runt denna brukskärna finns en mer oregelbundet placerad

bebyggelse med arbetarlängor, torp och mindre ekonomibyggnader som också är en del av berättelsen om brukssamhället. För att det fortsatt ska kunna gå att avläsa och uppleva riksintressets värden är det viktigt att värna om områdets typiska bebyggelsemönster. Delar av bebyggelsen är förändrad – byte av fönster, takmaterial och liknande – men de flesta byggnaderna är välbevarade vilket är positivt för upplevelsen av riksintresset. Runt brukskärnan finns också enstaka byggnader – både bostadshus och ekonomibyggnader – som uppförts i modern tid, under senare delen av 1900-talet.

Bruket välstånd och framgång manifesterades i bruksherrgården med trädgård och park. Herrgården var också symbolen för ägarens överordnade ställning; det var härifrån verksamheten styrdes. I Graninge bruk finns inte den ursprungliga mangårdsbyggnaden kvar, i stället illustreras bruksherrgården av en bevarad flygelbyggnad som troligen är från år 1826. Flygelbyggnaden är klädd med ljus slätpanel och har ett valmat mansardtak täckt med tegelpannor. Herrgårdsflygeln ligger centralt sydväst om bruksgatan med trädgården intill Brukstjärnen och dammen. Avgörande för placeringen har varit uppsikten över brukets verksbyggnader och bostäder.

Norr om brukskärnan med dess verkstäder och arbetarbostäder ligger den före detta förvaltarbostaden, Hällan. Hällan består av två byggnader som uppfördes på platsen redan vid 1700-talets slut, men som har byggts om och byggts ut under historien. Även härifrån är det fri sikt över brukskärnan. Från bruksgatan leder en björkallé upp till mangårdsbyggnaden som markerar förvaltarens ställning på bruket.

En vanlig byggnad i brukssamhällena är brukskyrkan. I Graninge bruk uppfördes den åttkantiga kyrkobyggnaden under åren 1759–1760. Denna polygonalt formade träkyrka är ett typexempel på en kyrkobyggnad som förekom tidigt vid bruken i Medelpad och Ångermanland och som också återfinns vid bruken i Bergslagen.

Arbetarbostäder och verksbyggnader

Ett karaktäristiskt inslag i bruksmiljön är arbetarbostäderna längs med bruksgatan. I Graninge ligger fem bostadslängor på rad med långsidorna utmed den raka gatan. Längorna var ursprungligen smedsbostäder och hade en högre standard än övriga arbetarbostäder inom bruket. På en kulle ovanför de fem längorna ligger ytterligare en arbetarlänga. Så här såg det gärna ut så länge som det var företagen som byggde bostäderna. Bruksgatan med arbetarbostäder fick återigen ett uppsving som arkitekturideal under det tidiga 1900-talet.

På andra sidan bruksgatan och invid ån ligger brukets verksbyggnader. Att arbetsplats och bostäder låg nära varandra på det här sättet var vanligt i både förindustriella samhällen, såsom järnbruken, och senare industrisamhällen under sågverksepoken i länet. Från såväl arbetsplats och bostäder råder fri sikt till herrgården och Hällan.

Bruken var till stor del självförsörjande. Det förutsatte ett utvecklat jordbruk som kunde försörja de anställda med livsmedel via brukets egen handel, eftersom lönen huvudsakligen betalades ut i varor. Bruksarbetarna hade också egna odlingslotter och i viss utsträckning även utrymmen för kreatur. Det är svårare att avläsa spåren från brukets jordbruk, eftersom ekonomibyggnader som hörde till jordbruket inte finns kvar i dag i någon större omfattning. Därför är det viktigt att uppmärksamma de byggnader som faktiskt finns kvar, såsom jordkällare, brygghus, bagarstugor, uthus och liknande. Det är byggnader som lite i det tysta berättar om den här delen av brukssamhället. Tillsammans med bostads- och verksbebyggelsen är dessa byggnader viktiga värdebärare för riksintresset.

Arbetarbostäderna och verksbyggnaderna känns igen på de faluröda fasaderna, precis som herrgårdens flygelbyggnad, brukskyrkan och Hällan utmärks av den ljusa färgsättningen. Typiskt för bebyggelsen är också de smårutiga fönstren som i stort sett är bevarade. Fönstren finns i såväl herrgården, verksbyggnaderna, arbetarlängorna som den mer spridda bostadsbebyggelsen utanför brukskärnan. Dessa gemensamma drag i bebyggelsen gör att kulturmiljön upplevs som enhetlig.

Vattensystem och vägnät

Vattnet betydde mycket för placeringen av Graninge bruk just här och framför allt för placeringen av verksbyggnaderna. Äldre kartor visar att den ursprungliga bruksplanen med bebyggelsens gruppering, vattensystem och vägnät i stort sett har sett likadan ut sedan det tidiga 1700-talet. De stora förändringarna i vattensystemet är att Bruksås har smalnat av och att den tidigare vattenkanalen längs med bruksgatan är igenlagd.

Ett annat typiskt utseende i bruksmiljön är de planterade alléerna, som exempelvis finns vid infarten söderifrån, vid uppfarten mot Hällan och längs vägen som löper framför herrgården.

Att besöka riksintresset

I dag bedrivs det handelsverksamhet i flera av brukets verksbyggnader, så det går att komma in i byggnaderna under butikernas öppettider. I den före detta hammarsmedjan finns blåsmaskin, bälgar av trä och knippjärnshammare bevarade. Det har ett högt kulturhistoriskt värde, är positivt för förståelsen av Graninge bruks äldre historia och upplevelsen av kulturmiljön. Sammantaget är Graninge bruk en samlad och lättillgänglig kulturmiljö och besökare kan lära om området och dess historia via de informationsstolpar som finns utplacerade.

